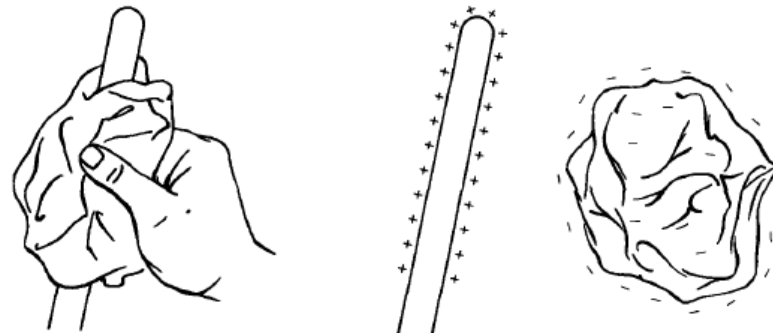

Alapjelenségek

1. Elektromos töltések és kölcsönhatásaik

Thalész megfigyelése: gyapjúval dörzsölt borostyánkő magához vonz, majd később eltaszít apró, könnyű tárgyakat.

Elektromos töltés: fenti viselkedésért felelős tulajdonság.

1 ELEKTROMOS TÖLTÉSEK

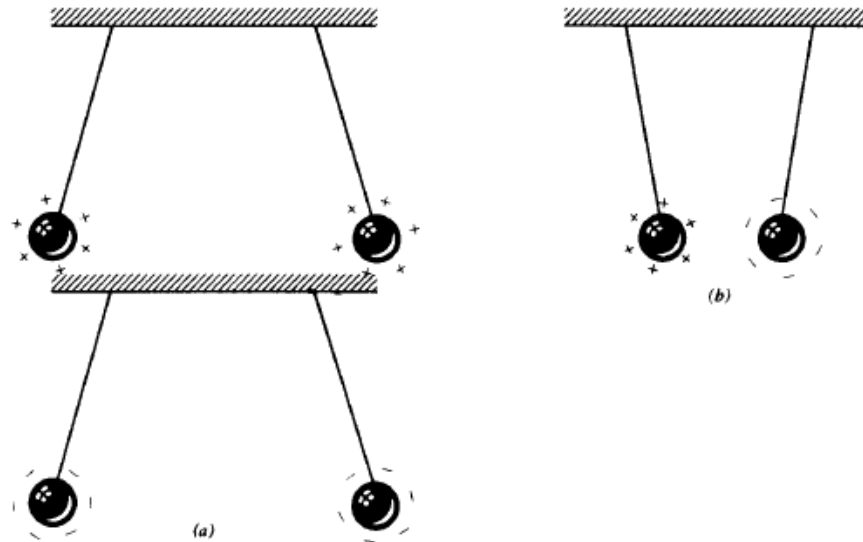

Töltött testek vonzzák vagy taszítják egymást (gravitációval ellentétben): egy három töltött testből álló rendszerben vagy

a) mindhárman taszítják egymást, vagy

b) ketten taszítják egymást miközben mindketten vonzzák a harmadikat

↪ kétféle elektromos töltés ('pozitív' és 'negatív') létezik: az azonos előjelű töltések taszítják, a különböző előjelűek vonzzák egymást.

1 ELEKTROMOS TÖLTÉSEK

Különböző előjelű töltések vonzása $\rightsquigarrow$ törekvés a **töltéssemlegességre**, vagyis a makroszkopikus testekben található töltések kiegyenlítődére.

Miért nincs teljes töltéssemlegesség?

1) Az atomokat alkotó elemi részecskék (elektronok, protonok, stb.) elektromos töltése kvantált, mindig az **elemi töltés** egész számú többszöröse (kivéve a kvarkokat, ahol annak $1/3$ része).

2) Az atommagok tömege négy-öt nagyságrenddel nagyobb, mint az elektronoké, ezért a **pozitív töltésű atommagok sokkal kisebb térfogatban lokalizálódnak a határozatlansági reláció miatt, mint a negatív töltésű elektronok ('elektron-felhő')**.

$\rightsquigarrow$

pozitív és negatív töltések szétválnak atomi szinten.

1 ELEKTROMOS TÖLTÉSEK

Megjegyzés: tömegek különbözősége fontos, lásd inverz béta-bomlás, ill. pozitronium (elektron-pozitron kötött állapot) annihilációja.

Mikroszkopikus töltésszétvállás miatt egy makroszkopikus töltött test leírható ponttöltések (elhanyagolható méretű elektromos töltések) folytonos eloszlásával., melyet a töltéssűrűség (egységnyi térfogatban vagy felületen található elektromos töltés mennyisége) jellemez.

Töltött testek rendszerének elektromos hatása jellemezhető próbatöltésekre (olyan ponttöltések, amelyek elektromos befolyása elhanyagolható) kifejtett erőhatások révén: elektromos mező.

1 ELEKTROMOS TÖLTÉSEK

Töltött testek rendszere által a tér egyazon pontjába elhelyezett két különböző próbatöltésre egyazon időben kifejtett elektromos erők mindig párhuzamosak egymással, és nagyságuk aránya csak a próbatöltésektől függ, de független az elektromos mezőt létrehozó töltések rendszerétől.

Következmény: az $\vec{r}$ helyvektorú pontba elhelyezett próbatöltésre

$$\vec{F}(\vec{r}) = q\vec{E}(\vec{r})$$

erő hat, ahol q a próbatöltést jellemző skalár (annak **elektromos töltése**), míg $\vec{E}(\vec{r})$ a töltésrendszer által létrehozott elektromos mezőt jellemző vektor, az **elektromos térerősség vektora**.

Vákuumban $\vec{E}(\vec{r})$ teljes mértékben jellemzi az elektromos mezőt, de anyagi közegekben nem.

1 ELEKTROMOS TÖLTÉSEK

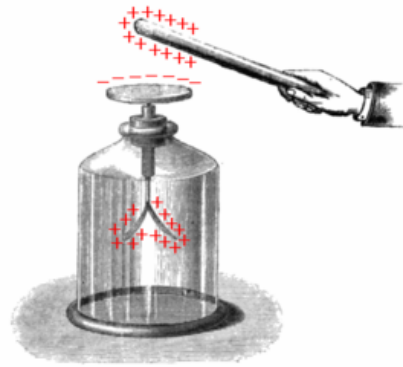

Magyarázat: bár az elektromos hatások forrásai az elektromos töltések, de a térerősség nem csak a mezőt létrehozó töltésektől függ, hanem a teret kitöltő közeg tulajdonságaitól is, mert a közeget alkotó atomok/molekulák mikroszkopikus töltéseloszlása (amelyet befolyásol a külső elektromos mező) kicsiny, de nem eltűnő járulékot ad a térerősséghez.

Mivel egy makroszkopikus térfogatban $6 \cdot 10^{23}$ (Avogadro-szám) nagyságrendű molekulát találunk, és ezek elektromos hatásai felösszegződnek, így jelentősen különbözhet egyazon töltésrendszer mezejének térerőssége eltérő tulajdonságú közegekben.

2. Elektromos megosztás

Elektromos megosztás (elektrosztatikus indukció, Wilcke és Aepinus, 1763): töltetlen fémes testet külső elektromos mezőben két részre osztva a két rész közt vonzás lép fel, mert a két rész azonos nagyságú, de ellentétes előjelű töltésre tesz szert.

1. ábra. Elektrosztatikus indukció

2 ELEKTROMOS MEGOSZTÁS

Mikroszkopikus magyarázat: **fémekben az elektronok egy része delokalizált**, ezért könnyen elmozdul a külső elektromos mező hatására, és így **a test egyik részén felgyülemlemlenek**, ezáltal ott **negatív töltésfelesleget hoznak létre**, míg a test másik felén elektronhiány lép fel, miáltal pozitív töltésfelesleg jelentkezik.

Amennyiben az elválasztó felület elég kicsiny, akkor a megosztás során létrejövő töltés arányos annak területével, és függ normálisának irányától:

$$Q = \frac{1}{4\pi} |\vec{\mathbf{D}}| \cos \varphi \Delta \mathbf{s}$$

ahol $\vec{\mathbf{D}}$ az elektromos mező megosztó képességét jellemző mennyiség – az **elektromos eltolás vektora** –, $\Delta \mathbf{s}$ az elválasztó felület területe, míg φ az elválasztó felület normálisának a $\vec{\mathbf{D}}$ irányával bezárt szöge.

Az $\vec{\mathbf{E}}$ elektromos térerősség és a $\vec{\mathbf{D}}$ eltolási vektor **együttesen jellemzik teljes mértékben az elektromos mező állapotát.**

Megjegyzés: vákuumban $\vec{\mathbf{D}} = \vec{\mathbf{E}}$, de anyagi közegekben általában $\vec{\mathbf{D}} \neq \vec{\mathbf{E}}$ a közeget alkotó atomok és molekulák szintjén fellépő mikroszkopikus töltésszétválás miatt.

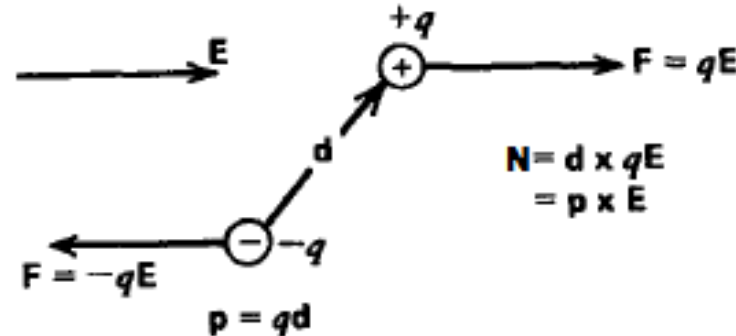
Mivel a töltésszétválás mértékét döntően befolyásolja a külső elektromos mező, ezért általában a **közeg anyagi összetételére jellemző**

$$\vec{\mathbf{D}} = \vec{\mathcal{D}}(\vec{\mathbf{E}})$$

függvénykapcsolat, ún. **anyagi összefüggés** áll fenn.

3. Dipólusra ható erő és forgatónyomaték

Elektromos dipólus: két azonos nagyságú, de ellentétes előjelű ponttöltésből álló, elektromosan semleges rendszer (a ponttöltések közötti vonzást valamilyen más erőhatás kompenzálja).

A dipólusra ható erő és (a középpontra vonatkoztatott) forgatónyomaték az egyes töltésekre ható erők és forgatónyomatékok összege.

$$\vec{\mathbf{F}} = q\vec{\mathbf{E}}_+ - q\vec{\mathbf{E}}_- = q \left\{ \vec{\mathbf{E}}_+ - \vec{\mathbf{E}}_- \right\}$$

$$\vec{\mathbf{N}} = \frac{\vec{\mathbf{d}}}{2} \times q\vec{\mathbf{E}}_+ - \frac{\vec{\mathbf{d}}}{2} \times (-q)\vec{\mathbf{E}}_- = \frac{q\vec{\mathbf{d}}}{2} \times \left\{ \vec{\mathbf{E}}_+ + \vec{\mathbf{E}}_- \right\}$$

ahol $\vec{\mathbf{d}}$ a negatív ponttöltést a pozitívval összekötő vektor, míg $\vec{\mathbf{E}}_{\pm}$ a térerősség az egyes töltések helyén.

Homogén (helyfüggetlen) elektromos mezőben $\vec{\mathbf{E}}_+ = \vec{\mathbf{E}}_- = \vec{\mathbf{E}}$, ezért $\vec{\mathbf{F}} = \vec{\mathbf{0}}$ és $\vec{\mathbf{N}} = \vec{\mathbf{p}} \times \vec{\mathbf{E}}$, ahol $\vec{\mathbf{p}} = q\vec{\mathbf{d}}$ a dipólmomentum-vektor.

Homogén mezőben nem hat erő a dipólusra, de forgatónyomaték mindig hat rá, kivéve, ha a momentuma párhuzamos a térerősséggel, ezért a külső elektromos mező addig próbálja forgatni a dipólust, míg momentuma párhuzamos nem lesz a térerősséggel.

3 DIPÓLUSRA HATÓ ERŐ ÉS FORGATÓNYOMATÉK

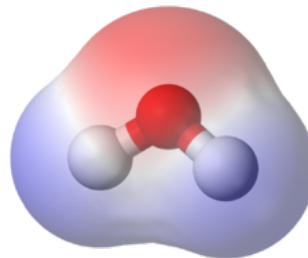

Inhomogén mezőbe helyezett **pontszerű dipólus** (amikor a **töltések közötti távolság elhanyagolható a mező inhomogenitásainak karakterisztikus méretéhez képest**) esetén, a forgatónyomaték továbbra is $\vec{N} = \vec{p} \times \vec{E}$, míg az erő

$$\vec{F} = \left(p_x \frac{\partial}{\partial x} + p_y \frac{\partial}{\partial y} + p_z \frac{\partial}{\partial z} \right) \vec{E}$$

$\rightsquigarrow$ pontszerű dipólust jellemez a helyzete és a dipólmomentum-vektora.

Poláros molekulák (pl. H_2O , NH_3 , HCl) töltéseloszlása aszimmetrikus, ezért **makroszkopikus skálán pontszerű dipólusként viselkednek**.

4. Töltött testre ható erő és forgatónyomaték

Makroszkopikus testre ható erő és forgatónyomaték származtatásához osszuk fel az általa kitöltött $\mathcal{V}$ térrészt kicsiny $\mathcal{V}_i$ részekre.

$\rho(\vec{\mathbf{r}})$ térfogati töltéssűrűség esetén az $\vec{\mathbf{r}}_i$ középpontú, $|\mathcal{V}_i|$ térfogatú rész elektromos töltése $q_i = \rho(\vec{\mathbf{r}}_i) |\mathcal{V}_i|$, így a rá ható erő és (az origóra vonatkoztatott) forgatónyomaték

$$\vec{\mathbf{F}}_i = q_i \vec{\mathbf{E}}(\vec{\mathbf{r}}_i) = \rho(\vec{\mathbf{r}}_i) |\mathcal{V}_i| \vec{\mathbf{E}}(\vec{\mathbf{r}}_i)$$

$$\vec{\mathbf{N}}_i = \vec{\mathbf{r}}_i \times \vec{\mathbf{F}}_i = \rho(\vec{\mathbf{r}}_i) |\mathcal{V}_i| \left(\vec{\mathbf{r}}_i \times \vec{\mathbf{E}}(\vec{\mathbf{r}}_i) \right)$$

4 TÖLTÖTT TESTRE HATÓ ERŐ ÉS FORGATÓNYOMATÉK

A teljes erő és forgatónyomaték ezen tagok összege abban a határesetben, amikor a felosztást minden határon túl finomítjuk, így

$$\vec{\mathbf{F}} = \lim \sum_i \vec{\mathbf{F}}_i = \int_{\mathcal{V}} \rho(\vec{\mathbf{r}}) \vec{\mathbf{E}}(\vec{\mathbf{r}}) \mathbf{d}^3\vec{\mathbf{r}}$$

$$\vec{\mathbf{N}} = \lim \sum_i \vec{\mathbf{N}}_i = \int_{\mathcal{V}} \rho(\vec{\mathbf{r}}) \{ \vec{\mathbf{r}} \times \vec{\mathbf{E}}(\vec{\mathbf{r}}) \} \mathbf{d}^3\vec{\mathbf{r}}$$

Megjegyzés: közel homogén töltéeloszlás esetén a sűrűség $\rho(\vec{\mathbf{r}}) \approx \frac{Q}{|\mathcal{V}|}$,

ezért jó közelítéssel $\vec{\mathbf{F}} \approx Q\vec{\mathbf{E}}_{\text{av}}$, ahol

$$\vec{\mathbf{E}}_{\text{av}} = \frac{1}{|\mathcal{V}|} \int_{\mathcal{V}} \vec{\mathbf{E}}(\vec{\mathbf{r}}) \mathbf{d}^3\vec{\mathbf{r}}$$

az átlagos térerősség és $Q = \int_{\mathcal{V}} \rho(\vec{\mathbf{r}}) \mathbf{d}^3\vec{\mathbf{r}}$ a test össztöltése.

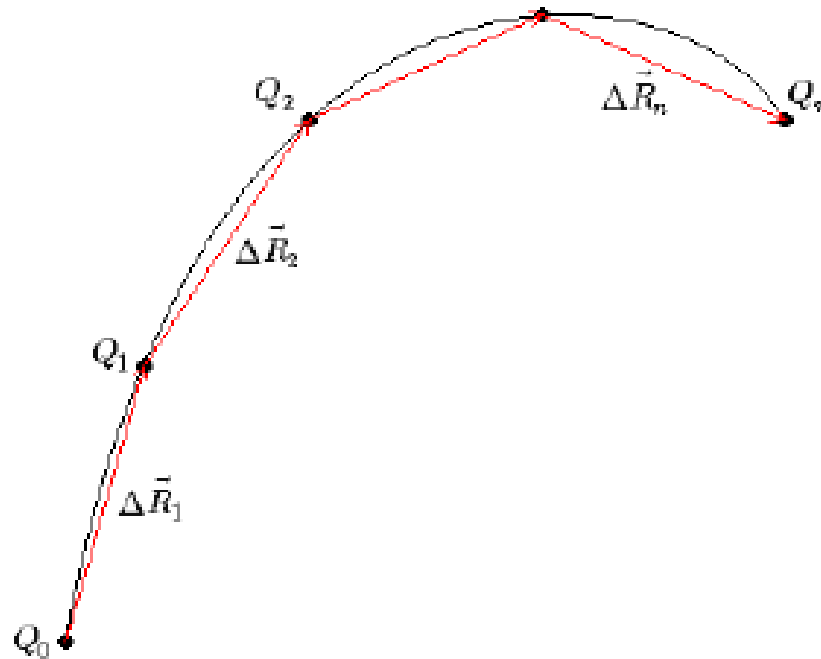
5. Geometriai integrálok

Integrál: folytonosan változó helyfüggő mennyiség súlyozott összege adott mértani alakzatra (határátmenet szükséges).

Különböző dimenziójú objektumok esetén más-más súlyozás: görbék esetén ívelem (vektor), felületek esetén felületelem (vektor), térrészek esetén térfogatelem (skalár).

Vektormennyiség esetén a különböző szorzatfogalmaknak megfelelően több lehetséges integrálfogalom létezik, pl. skaláris és vektoriális felületi integrálok.

Vonalmenti integrálok: legyen $\Gamma = \cup_{i=1}^n \Gamma_i$ a Γ folytonos görbe egy felosztása át nem lapoló, kis darabokra, és jelölje $\Delta\vec{R}_i$ a Γ_i görbeszakasz kezdőpontjából a végpontjába mutató vektort (ívelem-vektor).

Jelöljön $\mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}})$ egy helyfüggő mennyiséget, legyen $\vec{\mathbf{r}}_i$ a Γ_i valamely belső pontjának helyvektora, és tekintsük a

$$\sum_{i=1}^n \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}_i) \star \Delta \vec{\mathbf{R}}_i$$

összeget, ahol $\star$ valamilyen (skaláris vagy vektoriális) szorzást jelöl.

Ekkor [a felosztás finomításával](#), azaz ahogy $\max_i |\Delta \vec{\mathbf{R}}_i|$ (a görbeszakaszok hossza) egyre kisebb és kisebb lesz, az összeg egy jól meghatározott

$$\int_{\Gamma} \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}) \star d\vec{\mathbf{r}}$$

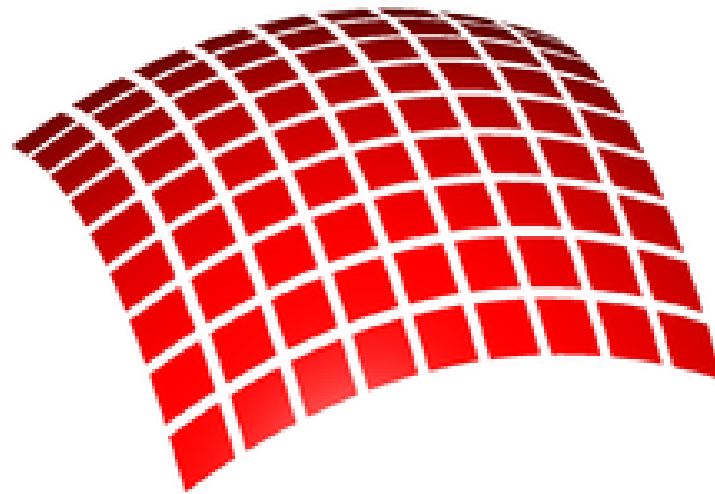
[határértékhez tart](#), az $\mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}})$ mennyiség [\$\Gamma\$ -menti vonalintegráljához](#).

Skalármennyiség vonalintegrálja mindig vektor, viszont egy $\vec{w}(\vec{r})$ vektormezőnek két különféle vonalintegrálja létezik, egy $\int_{\Gamma} \vec{w}(\vec{r}) \cdot d\vec{r}$ skaláris és egy $\int_{\Gamma} \vec{w}(\vec{r}) \times d\vec{r}$ vektoriális.

Ha ismert a görbe egy $\vec{r}(t)$ parametrizációja (ahol $\vec{r}(0)$ a görbe kezdőpontja, míg $\vec{r}(1)$ a végpontja), akkor a vonalintegrál számolása egy határozott integrál meghatározására vezethető vissza az alábbi képlet segítségével

$$\int_{\Gamma} \mathcal{A}(\vec{r}) \star d\vec{r} = \int_0^1 \left\{ \mathcal{A}(\vec{r}(t)) \star \frac{d\vec{r}}{dt} \right\} dt$$

Felületi integrálok: tekintsünk egy Σ felületet, és osszuk azt fel kicsiny, át nem lapoló Σ_i darabokra. Az Σ_i darabokat jellemezhetjük valamely belső pontjuk $\vec{r}_i$ helyvektorával és $\Delta\vec{s}_i$ **felületelem-vektorokkal**, mely **a felületdarabra merőleges (normális) irányba mutat**, és **nagysága a felületdarab $|\Sigma_i|$ területe**.

Tekintsünk valamely $\mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}})$ helyfüggő mennyiséget. Ahogy a felosztást finomítjuk, azaz $\max_i |\Sigma_i|$ egyre kisebb lesz, a

$$\sum_i \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}_i) \star \Delta \vec{\mathbf{s}}_i$$

összeg (tetszőleges $\star$ szorzat esetén) a

$$\int_{\Sigma} \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}) \star d\vec{\mathbf{s}}$$

határértékhez tart, az $\mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}})$ mennyiség **felületi integráljához**.

Skalármennyiség felületi integrálja mindig vektor, viszont egy $\vec{\mathbf{w}}(\vec{\mathbf{r}})$ vektormezőnek két különféle vonalintegrálja létezik, egy $\int_{\Sigma} \vec{\mathbf{w}}(\vec{\mathbf{r}}) \cdot d\vec{\mathbf{r}}$ skaláris és egy $\int_{\Sigma} \vec{\mathbf{w}}(\vec{\mathbf{r}}) \times d\vec{\mathbf{r}}$ vektoriális.

Ha adott a felület egy $\vec{\mathbf{r}}(u, v)$ parametrizációja, akkor a felületi integrál az alábbi képlet alapján egy kettős integrálra redukálódik

$$\int_{\Sigma} \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}) \star \mathbf{d}\vec{\mathbf{s}} = \iint \left\{ \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}(u, v)) \star \left(\frac{\partial \vec{\mathbf{r}}}{\partial u} \times \frac{\partial \vec{\mathbf{r}}}{\partial v} \right) \right\} du dv$$

Bizonyos esetekben az $\mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}_i)$ értékeket nem a $\vec{\Delta}\mathbf{s}_i$ felületelem-vektorral súlyozzuk, hanem csak annak $|\vec{\Delta}\mathbf{s}_i|$ nagyságával. Az így adódó $\int_{\Sigma} \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}) |\mathbf{d}\vec{\mathbf{s}}|$ felületi integrálok fontos szerepet játszanak felületi eloszlások vizsgálatában, és például az alábbi kifejezést adják a felület felszínére

$$|\Sigma| = \int_{\Sigma} |\mathbf{d}\vec{\mathbf{s}}| = \iint \left| \frac{\partial \vec{\mathbf{r}}}{\partial u} \times \frac{\partial \vec{\mathbf{r}}}{\partial v} \right| du dv$$

Térfogati integrálok: tekintsünk egy $\mathcal{V}$ térrészt és egy azon értelmezett $\mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}})$ helyfüggő mennyiséget. Osszuk fel a térrészt kicsiny, át nem lapoló $\mathcal{V}_i$ részekre, melyek mindegyikét jellemzi $|\mathcal{V}_i|$ térfogata és valamely belső pontjának $\vec{\mathbf{r}}_i$ helyvektora. **Ahogy a felosztás finomodik**, azaz $\max_i |\mathcal{V}_i|$ egyre kisebb lesz, a

$$\sum_i \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}_i) |\mathcal{V}_i|$$

összeg egy véges határértékhez tart, az $\mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}})$ mennyiség

$$\int_{\mathcal{V}} \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}) \mathbf{d}^3 \vec{\mathbf{r}}$$

térfogati integráljához.

Egy $\mathcal{V}$ térrész (előjeles) térfogata egyenlő az $\mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}) = 1$ konstans függvény térfogati integráljával:

$$|\mathcal{V}| = \int_{\mathcal{V}} \mathbf{d}^3\vec{\mathbf{r}}$$

A térfogati integrál tenzori jellege ugyanaz, mint az integrandusé, azaz skaláré skalár míg vektoré vektor, és ha ismert a térrész egy $\vec{\mathbf{r}}(u_1, u_2, u_3)$ parametrizációja **görbevonalú koordináták** segítségével, akkor a **térfogati integrál átalakítható egy hármas integrállá**

$$\int_{\mathcal{V}} \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}) \mathbf{d}^3\vec{\mathbf{r}} = \iiint \left\{ \mathcal{A}(\vec{\mathbf{r}}(u_1, u_2, u_3)) \frac{\partial \vec{\mathbf{r}}}{\partial u_1} \cdot \left(\frac{\partial \vec{\mathbf{r}}}{\partial u_2} \times \frac{\partial \vec{\mathbf{r}}}{\partial u_3} \right) \right\} du_1 du_2 du_3$$

6. Vezetők és szigetelők

Elektromos töltések áramlása lehet

- a) **konvektív** (makroszkopikus tömegárammal együtt járó, pl. elektromosan töltött makroszkopikus testek mozgása) vagy
- b) **konduktív** (mikroszkopikus töltéshordozók közegen belüli mozgása, melynek során nem lép fel tömegáram).

Egy anyagi közeg aszerint **vezető** vagy **szigetelő**, hogy fellépnek-e benne konduktív áramok vagy sem.

Egy közeg vezető voltának feltétele könnyen elmozduló mikroszkopikus töltéshordozók (pl. fémes kristályok delokalizált elektronjai) **jelenléte**.

Ideális szigetelő a **vákuum**, míg ideális vezetők a **szupravezetők**, amelyekben kvantum-effektusok következményeként külső elektromos mező nélkül is fellephetnek konduktív áramok.

Elektromos töltések áramlását a $\vec{\mathcal{J}}(\vec{\mathbf{r}}, t)$ **áramsűrűség-vektor** jellemzi, melynek iránya az áramlás irányával párhuzamos, míg nagysága megadja az áramlás irányára merőleges egységnyi felületen egységnyi idő alatt átáramló töltés mennyiségét.

Egy $\vec{\mathbf{v}}(\vec{\mathbf{r}}, t)$ sebességeloszlású és $\rho(\vec{\mathbf{r}}, t)$ térfogati töltéssűrűséggel jellemzett töltésrendszer konvektív áramsűrűsége

$$\vec{\mathcal{J}}_{\text{konv}} = \rho \vec{\mathbf{v}}$$

Mivel a szupravezetők kivételével a **konduktív áramokat** a **közegben** fel-lehető **mikroszkopikus töltéshordozókra** az **elektromos mező** által kifejtett **erőhatás hozza létre** (tartja fenn), ezért jó közelítéssel a **konduktív áramsűrűség** arányos az **elektromos térerősséggel** (**általánosított Ohm-törvény**)

$$\vec{\mathcal{J}}_{\text{kond}} = \sigma \vec{\mathbf{E}}$$

ahol σ a **közeg fenomenologikus jellemzője** (anak **vezetőképessége**), amely izotrop esetben skalár, míg anizotrop esetben egy tenzor.

Megjegyzés: nagyon erős tereknél a sorfejtés magasabb rendű tagjai is szerepet játszhatnak.

7. Töltésmegmaradás

Zárt rendszer elektromos töltése nem változik az idő múlásával.

Lokális megmaradási törvény: nemcsak egy zárt rendszer teljes elektromos töltése marad meg az idő folyamán, de bármely részének töltése is csak annyival változhat meg, amekkora töltés áramlik a részrendszer határfelületén.

Töltésmegmaradás matematikai megfogalmazása:

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \mathbf{div} \vec{\mathcal{J}} = 0$$

kontinuitási egyenlet

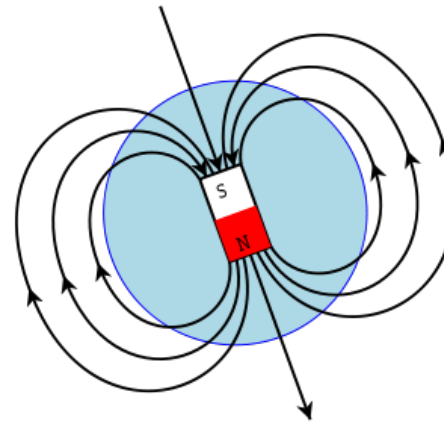
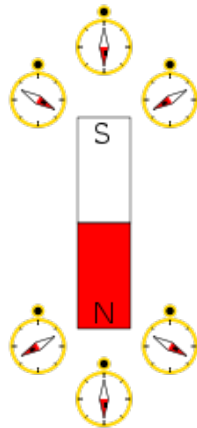
Szimmetria-elv: mértékinvariancia.

8. Mágneses indukció és térerősség

Thalész (i.e. 600 körül): mágneses ásványok közötti erőhatások.

Shen Kuo (1088): mágneses testekre ható forgatónyomaték $\rightsquigarrow$ iránytű.

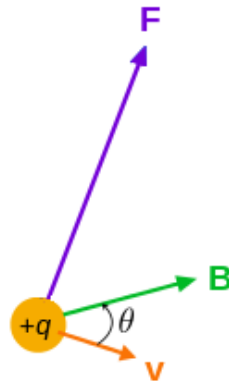
Gilbert (1600): földmágnesesség.

Mágneses mezőben mozgó elektromos töltésekre mozgásuk irányára merőleges, töltésükkel és sebességükkel arányos erő hat (Lorentz-erő)

$$|\vec{F}| = \frac{q|\vec{v}| \sin \theta}{c} B$$

Itt q a töltés nagysága, $|\vec{v}|$ a sebessége, θ a mozgás irányától függő szög, $c = 299,792 \text{ km/s}$ a fény vákuumbeli sebessége (határsebesség), míg B a ponttöltéstől független, a mágneses mezőt jellemző mennyiség.

Következmény: a mágneses mező jellemezhető egy $\vec{\mathbf{B}}$ vektormennyiséggel (mágneses indukció), amelynek nagysága B , míg iránya merőleges az $\vec{\mathbf{F}}$ erőre és θ szöget zár be a test $\vec{\mathbf{v}}$ sebességével, vagyis

$$\vec{\mathbf{F}} = \frac{q}{c} \vec{\mathbf{v}} \times \vec{\mathbf{B}}$$

Oersted (elektromos áram által átjárt vezeték közelébe helyezett mágnesű a vezetékre merőleges irányba áll be) és Biot és Savart (áram által átjárt vezetékek erőhatást fejtenek ki egymásra) megfigyelései alapján az elektromos áramok (mozgó töltések) mágneses mezőt keltenek.

Ampère: molekulákon belüli elektromos áramok (molekuláris áramok) a közegek mágneses tulajdonságainak okozói.

Mivel a mágneses mező befolyásolja a molekuláris áramokat a Lorentz-erő révén, ezért a közeg mágneses tulajdonságai maguk is függenek a külső mágneses mezőtől.

Következmény: a mágneses mező hatásainak teljes körű jellemzéséhez szükség van a $\vec{\mathbf{B}}$ indukcióvektor mellett a közeg (mágneses) állapotát jellemző mennyiségre, a $\vec{\mathbf{H}}$ mágneses térerősségre (közeg hiányában mért mágneses indukció).

Vákuumban $\vec{\mathbf{B}} = \vec{\mathbf{H}}$, egyébként a közegre jellemző $\vec{\mathbf{B}} = \mathcal{B}(\vec{\mathbf{E}}, \vec{\mathbf{H}})$ anyagi összefüggés áll fenn (mikroszkopikus ok: molekuláris áramok és/vagy atomi mágneses momentumok).

9. Mozgás homogén mágneses térben

Tekintsünk egy időben állandó $\vec{\mathbf{B}}$ indukcióvektorú homogén mágneses mezőben mozgó, q töltésű és m tömegű pontszerű testet.

Newton második axiómája szerint $m\vec{\mathbf{a}} = \vec{\mathbf{F}}$, vagyis a mozgásegyenlet

$$m \frac{d\vec{\mathbf{v}}}{dt} = \frac{q}{c} \vec{\mathbf{v}} \times \vec{\mathbf{B}}$$

$\vec{\mathbf{v}}$ merőleges a $\vec{\mathbf{v}} \times \vec{\mathbf{B}}$ vektoriális szorzatra, ezért

$$\frac{1}{2} \frac{d(m\vec{\mathbf{v}}^2)}{dt} = m\vec{\mathbf{v}} \cdot \frac{d\vec{\mathbf{v}}}{dt} = \frac{q}{c} \vec{\mathbf{v}} \cdot (\vec{\mathbf{v}} \times \vec{\mathbf{B}}) = 0$$

vagyis **a test** $K = \frac{1}{2}m\vec{\mathbf{v}}^2$ **kinetikus energiája időben állandó**: a mágneses mező nem végez mechanikai munkát a töltéseken!

Mivel a Lorentz-erő merőleges a mágneses indukcióvektorra, ezért

$$\frac{d(\vec{\mathbf{B}} \cdot \vec{\mathbf{v}})}{dt} = \vec{\mathbf{B}} \cdot \frac{q}{mc} (\vec{\mathbf{v}} \times \vec{\mathbf{B}}) = 0$$

vagyis a **sebesség longitudinális komponense** (a $\vec{\mathbf{B}} \cdot \vec{\mathbf{v}}$ skalárszorzat) **se változik az idő során** (ha pl. kezdetben $\vec{\mathbf{v}}$ merőleges $\vec{\mathbf{B}}$ -re, akkor merőleges marad arra az egész mozgás folyamán).

Olyan Descartes-koordinátákat választva, melyek z -tengelye párhuzamos $\vec{\mathbf{B}}$ -vel (azaz $\vec{\mathbf{B}} = B\vec{\mathbf{e}}_z$), a mozgásegyenlet megoldása

$$\vec{\mathbf{v}}(t) = v_{\perp} \cos(\omega t + \delta) \vec{\mathbf{e}}_x + v_{\perp} \sin(\omega t + \delta) \vec{\mathbf{e}}_y + v_z \vec{\mathbf{e}}_z$$

ahol $\omega = \frac{qB}{mc}$ a **girációs frekvencia** és $v_{\perp} = \sqrt{v^2 - v_z^2}$ a transzverzális sebesség.

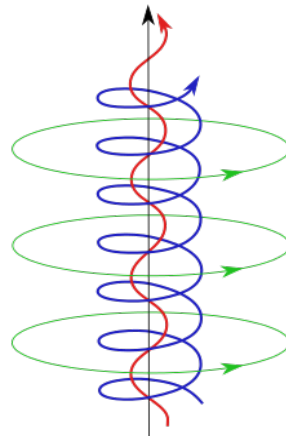
9 MOZGÁS HOMOGEN MÁGNESES TÉRBEN

---

v_z állandó sebességű, $\vec{B}$ -vel párhuzamos irányú (longitudinális) egyenletes haladó mozgás és egy

$$T = \frac{2\pi}{|\omega|} = 2\pi \frac{mc}{|q|B}$$

periódusú transzverzális ($\vec{B}$ -re merőleges) forgómozgás szuperpozíciója.

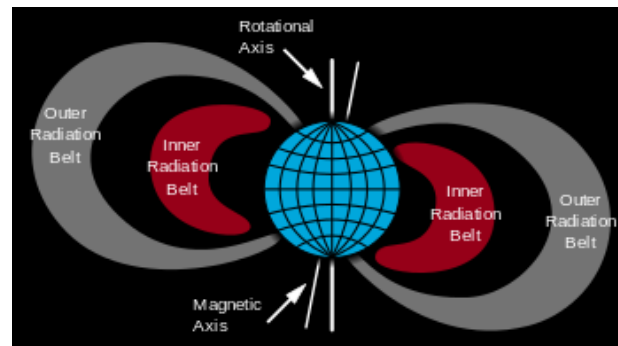

A trajektória egy $R = \frac{mc}{|q|B} v_{\perp}$ sugarú és $v_z T$ emelkedésű csavarvonal (hélix), melynek tengelye párhuzamos a mágneses mező irányával.

9 MOZGÁS HOMOGEN MÁGNESES TÉRBEN

A T periódusidő arányos mind B -vel, mind a $\frac{q}{m}$ fajlagos töltéssel, de független a v sebességtől ($\rightsquigarrow$ tömegspektroszkópia, ciklotron).

Amennyiben a mágneses mező mindenhol azonos irányú, de nagysága lassan növekszik, akkor a csavarmenetek sugara és a köztük lévő távolság csökken, az indukció értékével fordítva arányosan. A Föld mágneses mezeje a külső forrásból (napszél, kozmikus sugárzás) származó nagy energiájú töltött részecskéket a fentihez hasonló mechanizmus segítségével csapdázza a sugárzási övekbe (**van Allen-övek**).

10. Mágneses monopólusok

Tapasztalat: mágneses testek feldarabolása sosem vezet izolált mágneses töltésekre, nincsenek mágneses monopólusok.

Dirac (1931): mágneses monopólusok létezése nem mond ellent semmilyen alapvető fizikai törvénynek.

Modern részecskefizikai elméletek (nagy egyesítések, **húrelmélet**) mágneses monopólusként viselkedő objektumok létezését jósolják.

Korai Univerzumban keletkezett mágneses **monopólusok ritkaságának magyarázata** kozmológiai modellekben (**inflációs Univerzum**).

Töltéskvantálás: minden ismert elemi részecske elektromos töltése az **elemi töltés** (= proton töltése) egyharmadának egész számú többszöröse.

Megjegyzés: valójában minden eddig megfigyelt elemi részecske elektromos töltése az elemi töltés egész számú többszöröse, az $1/3$ és $2/3$ töltésű **kvarkok** csak kötött állapotban, a **hadronok** (erősen kölcsönható részecskék) összetevőiként fordulnak elő ('**bezárás**').

Dirac: már egyetlen mágneses monopólus létezése az Univerzumban **magyarázná** a töltéskvantálást!

De miért nem észleltek még soha mágneses monopólust?

11. Mértékegységek és mértékrendszerek

Mérés: vizsgált mennyiség összehasonlítása viszonyítási alappal.

Mérési folyamat eredménye: numerikus érték + **mértékegység**.

Egyazon fizikai mennyiség esetén **több lehetséges mértékegység**, közöttük egyértelmű konverziós szabállyal: pl. $1 \text{ km} = 10^3 \text{ m} = 10^5 \text{ cm}$.

Fizikai mennyiség **dimenziója**: egymásba konvertálható mértékegységeinek összessége.

Homogenitás elve: csak azonos dimenziójú mennyiségeket lehet összehasonlítani, összeadni vagy kivonni egymásból (megfelelő konverziók után).

Észrevétel. Azonos dimenziójú mennyiségek hányadosa **dimenziótlan** (numerikus érték közvetlen jelentéssel bír).

Szorzat dimenziója = dimenziók szorzata (**multiplikatívitás**).

Fizikai törvények & dimenziók multiplikatívítása $\rightsquigarrow$ **mértékegységek visszavezetése néhány alapegységre** (pl. hossz, tömeg, idő).

Mértékegységrendszerek: SI, Gauss-féle (CGS), Heaviside-féle, stb.

Gyakorlati alkalmazásokban általában **SI rendszer** (2019 május 20): alapegyenletek formája egyszerűbb, de anyagi összefüggések bonyolultabbak.

Elméleti megfontolásokhoz **Gauss-féle rendszer:** numerikus faktorok (π és c) az alapegyenletekben, de anyagi összefüggések alakja egyszerűbb.

12. Tenzori jelleg

Fizikai mennyiségek numerikus jellemzéséhez a mértékegységen (dimenzió) túlmenően szükséges ismerni a vonatkoztatási rendszertől való függést $\rightsquigarrow$ **tenzori jelleg**: skalár, vektor, tenzor, spinor, stb.

Skalár: egyetlen számadattal (+ mértékegység) jellemezhető fizikai mennyiség (pl. tömeg, hosszúság, idő, hőmérséklet, energia, nyomás, ...).

Vektor: jellemzéséhez szükséges egy numerikus érték (+ a mértékegység) – a vektormennyiség **nagysága** – és egy irány megadása (pl. sebesség, erő, impulzus, elmozdulás, ...).

Tenzor: vektormennyiségek közötti lineáris kapcsolatot jellemző mennyiség, pl. rugalmas feszültség, tehetetlenségi nyomaték, impulzusáram, ...

Gyakran **anizotróp** szituációk, azaz olyan helyzetek leírására szolgálnak, ahol egyes irányok kitüntetett szerepet játszanak (pl. kristályos anyagok tulajdonságai).

Kovariancia elve: csak azonos tenzori jellegű mennyiségeket lehet összehasonlítani és összeadni egymással, vagy kivonni őket egymásból.

Axiálvektorok: tértükrözés (inverzió) során vektormennyiségek iránya ellentétesre vált, de egyes fizikai mennyiségek (pl. impulzusmomentum, forgatónyomaték, stb.) iránya ilyenkor se változik.